

MAHİYET VE MUHATAP AÇISINDAN MÜBHEMÂTU'L-KUR'ÂN

Muhammed Bahaeddin YÜKSEL*

Öz

Ulûmu'l-Kur'ân'a dair son teşekkül eden ilim, Mübhemâtu'l-Kur'ân'dır. Kur'ân'daki belirsiz anlatımları ve medlüllerini konu edinen mübhemât, genel bir tarifile kendisinden ne kastedildiği tam olarak anlaşılamayan lafızlar olarak tanımlanır. Kur'ân'ın mübhemlerine dair ilk çalışmaların sahabe döneminde gerçekleştiği söylene de, alana dair ilk eser, altıncı yüzyılda kaleme alınmıştır. Kur'ân ilimlerinin en şerefliisi olarak takdim edilen mübhemât, gerek muhataplar açısından ve gerekse mahiyeti açısından bazı sorunlu yaklaşımlara konu olmuştur. Yapılan tariflerde herhangi bir ayrıma gidilmeden Kur'ân'ın ilk muhatapları ile sonraki muhatapların aynı kategoride değerlendirilmesi ve yine Kur'ân'a bir metin muamelesi yapılması bu hatalı yaklaşımlardan bazılarıdır. Bununla birlikte özellikle itikâdî fırkaların teşekkülüyle başlayan meşruiyet arayışı sürecinde mübhemât, yoğun istismara konu olmuş, bu durum ise mübhemât üzerine eserlerin telif edilmesini zorunlu ve lüzumlu hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Sahabe, Mübhem, Mübhemât, Mübhemâtu'l-Kur'ân.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.
E-posta: bahaeddinyuksel@ohu.edu.tr. ORCID: 0000-0003-3356-7786

Reading Self and Others Through the Mubham Verses in the Context of Legitimacy Concerns

Abstract

The last forming knowledge of Ulûmu'l-Qur'ân is Mübhemât al-Qur'ân. The subject matter of the ambiguous expressions and their equivalents in the Qur'an is a word that can not be understood completely by what it means in a general description. The first work on the field was taken in the sixth century, when the first works on the Qur'an's relics were performed during the companionship period. As the most honorable of the Qur'anic scholarship, Mübhemât has been subject to some problematic approaches in terms of both interpreters and their nature. It is some of these mistaken approaches to evaluate the first interlocutors of the Qur'an and the following interlocutors in the same category without making any separation in the recipes made and to make a text treatment on the Qur'an again. However, in the process of seeking the legitimacy that started with the formation of the Islamic sects, the mubhamat became a subject of intense exploitation, which made it compulsory and necessary for the copyright of the works on mubhamat.

In conclusion, in our view, the most correct approach to this issue is to keep the guiding principle of the Qur'an itself and its evidences conveyed from the Prophet in the identification and determination of indefinite expressions, as Maturidi stated. It will not allow the past generations and those who are likely to form in the future to abuse the Qur'an, to exploit people through the Qur'an, to express their claims and discourse through the indefinite expressions of the Qur'an, or more clearly, to distort the Qur'an in meaning.

Keywords: *The Qur'an, Companions, Mubham, Mubhamat, Mubhamat al-Qur'an.*

Summary

The Qur'an, in accordance with the oral tradition of the Arabian society, has also communicated with the interlocutors through this living medium and used abundant personal pronouns, indefinite time, space adverbs, ambiguous quantities and generic names in their expressions. However, they did not cause any ambiguity in their interlocutors, but on the contrary they understood the Qur'an as natural elements of the context in accordance with their current state. Here, details such as person pronouns, indefinite time, space adverbs, ambiguous quantities and genre names that are not included in the Qur'an text

in the nuzul period's living dialogue constitute the subject of *Mubhemâtu'l-Qur'an* Science, for the purpose of identifying and assigning for interlocutors. This study will analyze *Mubhemâtu'l-Qur'ân*, a branch of Ulûmu'l-Qur'ân, in terms of addressee and nature and make some determinations.

The aim of *Mubhemat* is to identify and use the pronouns, names of names, time-space names, names, nicknames or qualifications used for human, angel, gin, animal, tree, city or star instead of their names in the Qur'an to be assigned. The aim of *Mubhemat*'s science is limited to this and apart from this, for example, he does not talk about the events of the period, the ideas that the parties have, the purpose and the message of the verses, The purpose of the determination of *Mubhemat* is not to reveal the message of the Qur'an, but to the indefinite expressions in detail. It is not for the whole but for the piece. It's not a motive, it's a detail. He wants to acquire name and opinion, not wisdom and knowledge. In short, this is the only aim; identification of names of persons, groups, animals and objects, identification of geographical region names, elimination of ambiguities related to number and quantity.

The meaning of the words which can not be precisely defined as what is meant by them is that the Qur'an is not explicitly mentioned in the Qur'an, but rather the names of men, women, angels, giants, tribe, community names, place, time and numbers. However, it is obvious that the meaning of the word "what is meant by itself" is not a provision in terms of the first interlocutors of the Qur'an, even though it expresses a truth in terms of the post-natal followers. As it is known, neither the Qur'an has been drafted as a bookstore, nor has its first interlocutors faced with the Qur'an and textualized after a time. On the contrary, the Qur'an is a healing rhetoric directed at the nüzul mediator. Their partners are the natural elements of the context which corresponds to the words. Therefore, even though a number of gentle names and pronouns pass through the verses, the respondents knew and understood who or what was meant by these words. For this reason, the ground on which he finds the counterparts corresponds to the period of the subsequent interlocutors, not the first interlocutors. Presumably, this situation, although it is desired to withdraw from the early stage by being based on the sahbey as the origin of the *mubhemâtu'l-Qur'an*'s identity, should be a contribution to the nymph in the last formed branch in ulûmu'l-Qur'an. It is understood that the general acceptance that the identification and assignment of the expressions of intransigent expressions will not contribute to the meaning of the verses and to the message that the person presents to the message is another reason for this

delay. As a matter of fact, the fact that the first written work of Mübhemâtu'l-Qur'an by Süheylî belonged to the sixth century, is true to this point. On the other hand, the arguments given to the importance and necessity of Muhammad al-Qur'an's identity contain very weak and inadequate arguments about the legitimacy of the law. However, this does not mean that the mujhemat al-Qur'an is unnecessary. Especially, after the sufism of the Prophet (a.s.) and the separation of the various sects from the society and increasing numbers over time, the importance and necessity of this instruction becomes more apparent after the abuses that they have entered into to base their discourse on the noble verses.

At this point, the findings of Suyuti, which are to be made regarding the Qur'an al- it must be borne in mind that those who have witnessed the discovery of securities must be based on the traditions of the securities, but in the case where a true securitization related to the muqhemâta is not reached, As long as there is no hadith that is found as an incumbent of the Prophet Muhammad, it is the right way to take the basic approach of " As long as there is not a hadith which is found as a mutawatir from the Prophet, we will not go into abstinence in matters which God has left almighty," This approach, both in the past and in the future as well as in the future, requires that a number of parties and organizations abuse the Qur'an, that they exploit people over the Qur'an and that their claims and rhetoric should be expressed through the Qur'an's obedience, he will not allow them to distort the meaning of the Quran in meaning.

GİRİŞ

Kur'ân'ın nazil olduğu miladî VII. yüzyılda Hicaz bölgesi toplumlarında câri olan geleneğin sözlü bir gelenek olduğu bilinmektedir. Yazınsal edebiyatın edilgen yapısından farklı olan sözlü gelenek, tarafları bizâtihi bağlamın temel unsurları olarak sürece dâhil ettiği için, dinamik bir diyalog ortamına sahiptir. Bağlama ait bütün enstrümanların hazır bulunduğu böyle bir diyalog ortamında, gösterge ve gösterilenler hazırdır. Dolayısıyla diyalog ortak bir "şimdi" içerisinde gerçekleştiği için, anlama sorunu yoktur. İletişimde zaimler, belirsiz zaman, mekân, sahis ve topluluklar bolca tekrarlanır, ancak bunlar muhataplar arasında bir anlama sorununa sebep olmaz; zira muhataplar, çevresel unsurlarla birlikte bağlamın aslî unsurlarıdır. Ancak tarafların ve gösterilenlerin ortada olmadığı ve sadece diyalogun resmini veren metni okuyarak anlamak durumunda olan sonraki muhataplar açısından anlama, sahici bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır

Arap toplumunun sözlü geleneğine uygun olarak nazil olan Kur'ân da muhataplarıyla bu canlı vasat üzerinden iletişimde bulunmuş ve ifadelerinde bol miktarda şahıs zamirleri, belirsiz zaman, mekân zarfları, belirsiz miktar ve cins isimleri kullanmıştır. Ancak bunlar muhataplar nezdinde bir belirsizliğe sebep olmamış, aksine bağlamın doğal unsurları olarak Kur'ân'ı mevcut haliyle selikalarına uygun bir şekilde anlamışlardır. İşte nüzul döneminin canlı diyalog ortamında Kur'ân metnine dâhil edilmeyen şahıs zamirleri, belirsiz zaman, mekân zarfları, belirsiz miktar ve cins isimleri gibi ayrıntılar, *Mübhemâtu'l-Kur'ân İlmi*'nin mevzusunu teşkil etmekte olup söz konusu ilim, bu ayrıntıları sonraki muhataplar için tespit ve tayin etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma, Ulûmu'l-Kur'ân'ın bir şubesi olan Mübhemâtu'l-Kur'ân'ı, muhatap ve mahiyeti açısından tahlil ederek bazı tespitlerde bulunacaktır.

Kavramsal Çerçeve

Tarifi

Mübhem kelimesi “بهم / b-h-m” kökünden türemiştir. Sülâsî kök anlamında “yol güzergâhının belirsizleşip ayırımına varamamak, iş kendisine karışık gelip çözümüne ulaşamamak, konuşamamak, meramını ifade edememek, bir şeyi temyiz gücünden yoksun olmak” anlamlarına gelmektedir (İbn Manzur III/376). Bu kökten if'âl kalıbında ism-i mef'ûl olan mübhem kelimesi “Karışık gelmesi nedeniyle işin aslına nüfuz edememe, anlamaya imkânı olmaması nedeniyle sözün kapalı olması” anlamlarına gelmektedir (İbn Manzur 376-377). Bu ayrıntıları daha derli toplu ifade eden Râgıb İsfehânî, duyu veya akıl alanına girmekle birlikte “hissedilmesi ve akledilmesi güç olan her şeye” *mübhem* denildiğini belirtmiştir (Râgıb 82). Anlam örgüsünde “*kendisinden ne kastedildiği tam olarak tayin edilememiş olan kelimeler*” (Albayrak 1992a: 156) olduğu anlaşılan mübhemâtın terim anlamını, Kur'ân-ı Kerim'de sarih olarak isimleri zikredilmeyip, ismi mevsuller, ismi işaretler, zamirler ve cins isimlerle ifade edilen erkek, kadın, melek, cin, topluluk, kabileler, mekân, zaman, yıldızlar ve sayılar olarak tarif edebiliriz (Suyûtî 1978: II/185; Erten 2001: 69; Demirci 1998: 162; Cerrahoğlu 1989: 186).

Tarihi

Mübhemâtın bir Ulûmu'l-Kur'ân olarak tarih sahnesine çıkışını belirlemek için, mübhemât kelimesinin lugat ve ıstılah anlamları üzerinden hareket etmekte fayda var. Genel olarak “*kendisinden ne kastedildiği tam olarak ta-*

yin edilememiş olan kelimeler” (Albayrak 156) anlamının merkezî bir anlam ifade ettiği mübhemât sözcüğünün, Kur'ân'ın nüzulüne şahit olan ilk muhataplar nezdinde bir karşılığı olmayacağı aşikârdır. Belirsiz ifadeler, canlı bir diyalog ortamında taraflar arasında her ne kadar söyleme dâhil edilmiş olsa da, bu ifadeler söylemin tarafları açısından her hangi bir mübhemlik ifade etmemiştir; zira Kur'ân'daki bu belirsiz ifadeler, nüzule şahit olanlar tarafından karşılıkları biliniyor, dolayısıyla ayetler anlaşılıyor ve muhataplarda her hangi bir anlama sorununa sebep olmuyordu. Bu sebeple Kur'ân'da geçen belirsiz anlatımların, ilk nesil açısından mübhemât kelimesinin lügat anlamında ifade ettiği şekliyle bir karşılığı olmadığını söyleyebiliriz.

Ancak dış bağlamın aslî unsuru olan ilk neslin vefatı sonrası bağlamın şahidi olmayan, vahyin canlı diyaloguna değil metinleşmiş haline muhatap olan ve Kur'ân'ın diline belli bir değişim ve dönüşümden sonra muttali olan sonraki muhataplar açısından Kur'ân'daki belirsiz anlatımlar, her yeni nesil açısından anlaşılmasında gittikçe artan bir sorun haline gelmiştir. Gerek sahabeden bu konudaki bütün bilgilerin derlenmemiş olması ve gerekse elde edilen bilgilerde farklılıkların olması ve araya sokuşturulan uydurmaların yanı sıra mezhebî, siyâsî sâiklerle ihdas edilen ve itikâdî açıdan belirleyici yorumlar, bu sorunu gittikçe artıran bir mesele haline getirmiştir. Mübhemâtın karşılığını bulduğu ve bir ilim olarak zuhuruna vesile olan vasat, işte bu sorunların yüzgösterdiği sonraki muhatapların dönemidir.

Mübhemât kavramının ıstılah olarak Kur'ân'da geçen belirsiz anlatımları ifade ediyor olması, bir genelleme olduğu için Kur'ân metninin zuhur ettiği sahabe dönemini de içermekte olup sahabenin de sonraki nesillerin yaşadığı türden bir anlama sorunu ile karşı karşıya kaldığını zımnen ifade etmektedir. Oysa bunun gerçeği yansıtmadığı ortadadır. Mübhemâtın terim anlamında karşılığını bulduğu dönem, ilk neslin yaşadığı dönem değil, sonraki nesillerin yaşadığı dönemdir. Bu durum, mübhemât ilminin ortaya çıkışının gecikmesini makul gösteren sebeplerden birisidir. Diğer bir sebep ise, Din'e karşı henüz samimiyetin sıcaklığını belli bir ölçüde muhafaza ettiği tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemlerinde, Allah Teâlâ'nın mübhem bıraktığı hususların belirlenmesinin faydadan hâlî, zâid bir külfet olacağı yönündeki genel bir kanaatin olduğu düşüncesindeyiz. Ancak daha sonra başını özellikle Şia'nın çektiği fırkaların mübhem ayetler üzerinden mezhebî, siyâsî okumalarda bulunması, Kur'ân mübhemleri üzerinde tespit ve tayinde bulunma zorunluluğunu doğurmuş ve nitekim kimi âlimler bu yönde eserler telif etmeye başlamıştır.

Kur'ân'ın mübhemleri üzerine yazılan ilk eser, Süheylî'ye (ö.581/1185) ait olan “*et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm bimâ Ubhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm*” isimli kitaptır (Suyûtî II/184). Buna göre mübhemât üzerine ilk çalışma VI. yüzyıl gibi çok geç bir döneme ait olup bu tarihten önce yazılmış bir eser mevcut kaynaklara göre bulunmamaktadır. Diğer Kur'ân ilimlerinin bu tarihten önce teşekkül ettiği düşünüldüğünde, Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmî'nin, diğerlerine göre en son teşekkül eden bir ulûmu'l-Kur'ân dalı olduğunu söyleyebiliriz (Demirci 1998: 162). Suheylî'den sonra mübhemât konusunda İbn Asâkir ile başlayan telif çalışmaları hız kazanmış ve bu mevzuda birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Abdurrahman b. Abdullah Darîr es-Suheylî el-Endelûsî (ö. 581), *et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm bimâ Ubhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm*.

2. İbn Asâkir, Muhammed b. Ali el-Gassânî, *et-Tekmile ve'l-İtmâm*.

3. Muhammed b. Süleymân Ahmed b. İbrâhîm ez-Zuhrî (Ebû Abdullah el-İşbîlî), (ö. 617), *el-Beyân fîmâ Ubhime mine'l-Emâi fi'l-Kur'ân*.

4. Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullah b. Cemâ'a el-Kenânî el-Hamevî (ö. 733), *et-Tibyân li Mubhemâti'l-Kur'ân*. İbn Cema'a bu kitabını daha sonra “*Gureru't-Tibyân fî men lem Yusemme fi'l-Kur'ân*” adlı eserinde özetlemiştir.

5. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Evsî (Ebû Abdullah el-Belensî) (ö. 783), *Sılatu'l-Cem' ve 'Âidu't-Tenzîl*. Süheylî ve İbn Asâkir'e ait kitaplardan derlenmiştir.

6. Ahmed b. 'Ali b. Muhammed el-Ken'ânî el-'Askalânî, Şihâbuddîn İbn Hacer (ö. 852), *el-İhkâm li Beyâni mâ fi'l-Kur'âni mine'l-İbhâm*.

7. Fahrüddin b. Muhammed, İbn Tâhir en-Necefî eş-Şîî (ö. 1085), *Keşfu Gavâmisi'l-Kur'ân*.

8. Mustafa Abdulkâdir el-Huseynî (ö. 1307), *Hidâyetu'l-İhvân fî Tefsîri mâ Ubhime ale'l-Âmmeti min Elfâzi'l-Kur'ân*.

9. Celâluddîn es-Suyûtî (ö. 911), *Mufhimâtu'l-Akrân fî Mubhemâti'l-Kur'ân*.

10. Abdulcevâd Halef Abdulcevâd, *el-Yâkût ve'l-Mercân fî Tefsîri Mubhemâti'l-Kur'ân* (Çelebi 1583-1584; Merye 1997: 17-20; Turgut 1991: 196-197; Okumuş 2012: 361).

Mübhemâtın Kur'ân'da Bulunma Sebepleri

Mübhemât İlmi'nin sağladığı faydalara gelmeden önce, “Mübhemâtın Kur'ân'daki varlığının sebab-i meşruiyeti nedir?”, sorusu üzerinde durulması gerekir. Zerkeşî bu soruya, örneklerini de verdiği şu maddelerle cevap vermiştir.

1. Kur'ân'ın başka bir yerinde açıklanması sebebiyle mübhem bırakma durumu. Örneğin Fatiha Suresi'nde “*Bizi, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet.*” (el-Fâtîha 1/7) ayetindeki “*nimet verilenler*” ifadesinden kimlerin kastedildiği mübhem bırakılmış, fakat Nisa Suresi'nde açıklanmıştır: “*Kim Allah'a ve Rasûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği nebîler, siddîkler, şehîdler ve sâlih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır.*” (en-Nisâ 4/69). Buna göre Fatiha Suresi'ndeki nimet verilenlerden maksat, nebîler, siddîkler, şehîdler ve sâlih kişilerlerdir.¹

2. Meşhur ve biliniyor olması sebebiyle mübhem bırakma durumu: Örneğin: “*Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun!*” (el-Bakara 2/35) ayetinde, Âdem'in (a.s.) eşinin isminin verilmeyişi, herkes tarafından biliniyor olmasından dolayıdır.²

3. Açıklanmasında her hangi bir faydasının olmaması nedeniyle mübhem bırakma durumu: Örneğin: “*Veya bir köye uğrayan adamın misali gibi...*” (el-Bakara 2/259). Bu ayette geçen “köy” (karye) kelimesinden kastedilen köyün, hangi köy olduğu belirtilmemiştir; zira söz konusu köyün neresi olduğunu bilmenin muhataba sağlayacağı her hangi bir fayda söz konusu değildir.³

4. Bir kişi veya bir olay hakkında olmasına rağmen ifadenin genelleştirilip kişi veya olayın mübhem bırakılması durumu. Örneğin, “*Mallarımı gece-gündüz, gizli-açık Allah yolunda harcayanlar var ya...!*” (el-Bakara 2/274) ayetinin Ali (r.a.) hakkında nazil olduğu düşünülmektedir. Ancak bu güzel

1 Zerkeşî buna şu örnekleri de vermektedir: el-Bakara 2/30'de kastedilen el-Bakara 2/31'de Âdem (a.s.) olarak açıklanmış; et-Tevbe 9/119'de geçen sâdiklar Haşir 59/8'de muhacirler olarak açıklanmıştır. Bkz. Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl Dimiyâtî, (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006), 111-112.

2 Zerkeşî, buna şu örnekleri de vermektedir: el-Bakara 2/258'de Nemrûd'un kastedilmesi; Yûsuf 12/21'de el-Azîz'in katedilmesi; el-Mâide 5/27'de Kâbil ve Habil'in kastedilmesi; el-En'âm 6/25'te Nadr b. Hâris'in kastedilmesi ki hakkında el-En'âm 6/93 ayeti nazil olmuştur; et-Tevbe 9/108'de Kuba Mescidi'nin kastedilmesi gibi. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, 112.

3 Zerkeşî buna şu örnekleri de vermektedir: el-A'râf 7/163; Yûnus 10/98; el-Kehf 18/77. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, 113.

davranışın bütün insanlara örnek olması açısından genelleştirilerek isim yerine “ellezîne” ism-i mevsulü kullanılmış ve genel bir prensip olarak sunumu yapılmıştır.⁴

5. İsim yerine şahsın erdemli bir niteliğinden bahsedilmek suretiyle kişinin yüceltilmesi yoluyla mübhem bırakılma durumu: Örneğin, “*İçinizden faziletli ve servet sahibi kimseler... yemin etmesinler!*” (en-Nur 24/22) ayeti ile “*O Kur’ân’ı getirene ve onu tasdik edene gelince, işte onlar şirkten ve Allah’a itaatsizlikten sakınan bilinçli kimselerdir.*” (ez-Zümer 39/33) ayetinde söz konusu edilen kişi, Ebu Bekir (r.a.) olmasına rağmen, adı zikredilmemiş, bunun yerine ayette sözü edilen vasıfları belirtilmiştir.

6. İsim yerine şahsın kötü tutumundan bahsedilmek suretiyle sahibinin aşağılanması amacıyla mübhem bırakılma durumu: Örneğin, “*Hiç şüphelenmesin ki asıl sana dil uzatanın soyu kesiktir.*” (el-Kevser 108/3) Bu ayette “*soyu kesik*” (ebter) olan kişinin ismi verilmeden aşağılanmıştır. (Zerkeşî 111-114; Birişik 2006: XXX1/438; Okumuş 361-362)

Dikkat edilecek olursa Zerkeşî’nin ifade ettiği bu hikmet ve gerekçeler, Kur’ân’daki mübhemâtın bulunma gerekçe ve gerekliliklerine dair açıklamalardır. Yani “Niçin bulunması gerekiyor”unu açıklamaktadır. Peki, bu durumda bu mübhemlerin yapı-bozumuna uğraşılması, bu hikmetlerin izale edilmesi anlamına gelmez mi? Örneğin Zerkeşî “Yüceltmek için...” veya “Aşağılamak için...” veya “Genel bir kaide olarak tespit etmek için...” gibi hikmetlerin olduğunu söylüyor. Bu durumda mübhemâtın öylece kalması bu gayelerin devamına vesile olacak iken, mübhemâtın karşılıklarının ortaya konulması bu gayelerin buharlaşmasına sebep olmaz mı? Bu sorulara verilecek mantıklı cevabın; Bu mübhemâtları ilk muhatapların biliyor olması, bu hikmetlerin zâil olmasına nasıl ki vesile olmuyor idiyse, sonraki muhatapların da bu bilgilere muttali olması ayetlerdeki hikmetlerin zâil olmasını gerektirmez, şeklinde olabilir. Ancak burada bir mahiyet farkının olduğunu da görmek gerek. Şöyle ki; Nüzul dönemi ilk muhatapları olan sahabe,⁵ her ne kadar ayetlerde geçen mübhem ifadelerin karşılıklarını biliyor olsalar da, bu durum onların ayetlerde maksûd olan mana ve maksadın gözetilmesine, ayetlerin ortaya koyduğu prensip ve öğretinin esas alınmasına engel olmamış, ayetlerin getirdiği ahlakî öğreti yerine mübhem ifadelerin imlediği şahısları, mekânları, toplulukları uğ-

⁴ Zerkeşî buna şu örnekleri de vermektedir: en-Nisâ 4/100; el-Mâide 5/4.

⁵ Kur’ân’ın ilk muhatapları, nüzul ortamına şahit olan bütün yöre sakinleri olduğu malumdur. Ancak konu sahabeinin içinde bulunduğu durum özelinde ele alındığı için, *nüzul dönemi muhatapları* ifadesiyle dar anlamda sahabe kastedilmiştir.

raş konusu edinmesine vesile olmamıştır. Fakat sonraki muhataplar açısından mübhemâtın araştırılması, sahabenin durumunun tersinden okunulması anlamına gelmektedir. Yani Kur'ân'ın insanlığa getirdiği evrensel değerler yerine, buna her hangi bir katkı sunmayacak olan ve nihayetinde bir spekülasyondan (recmen bi'l-gayb) öte gitmeyecek bir uğraşmayı deruhte etmesi anlamına gelmektedir.

Öte yandan Zerkeşî'nin Kur'ân'daki mübhemâtların mevcudiyetine dair getirdiği gerekçeler, kısmen Kur'ân'ın nüzul vasatında cârî olan sözlü geleneğe uygun hitap formuyla uyumlu iken, kimi gerekçeleri yazın edebiyatına ait bir tasavvurun ürünü olduğunu düşündürmektedir. Şöyle ki; Fatiha Suresi'nde geçen "Nimet verilenler" in, Nisa Suresi'nde açıklandığı bilgisi, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirine bir örnek olabilir. Ancak mübhemât için örnek verilmesi doğru değildir; zira Fatiha Suresi'nin Nisa Suresi'nden önce indiği malumdur. Belirsiz ifadenin daha sonra izah edileceği için önceden belirsiz olarak getirildiğini düşünmek, doğru bir düşünce olamaz. Aksine önce kimi veya neyi imlediği ifade edilmiş olan bir hususun, daha sonra zamirle ifade edilmesi mümkün ve akla uygundur. Ancak aynı pasaj içerisinde olması durumu hariç, bir genelleme ile bunun bütün bir Kur'ân ifadelerinde bulunduğunu düşünmek, şifahî bir forma sahip olan Kur'ân vahyi için doğru değildir; zira bu tür bir uygulama, yazınsal edebiyata ait bir üsluptur. Kur'ân'ın masabaşı bir kitap formunda olmadığı izaha muhtaç değildir.

Bu hususu farklı bir ifade ile dile getirecek olursak; yazın edebiyatında dış âlemdeki gösterilenin ismi verilmeden direk zamirle başlanması uygun olmaz. Ancak şifâhî söylemde mübhemlerin medlülleri taraflarca malum olduğu için direk zamirle başlanması mümkündür.⁶ Bu durum sözlü gelenekte bir anlama sorununa neden olmaz iken, yazın edebiyatında bu belirsiz anlatımlar, okuyucuda anlama sorununa neden olur. Öncelikle bu hususun altının çizilmesi gerekir. Ancak bu durum, Fatiha Suresi'nde "kendisine nimet verilenler" ile bunların kimler olduğuna dair daha sonra nazil olan Nisa Suresi 69. Ayeti⁷ arasında geçerli bir durum değildir. Kur'ân yazın edebiyatına ait masabaşı bir kitap değildir. Kur'ân'ın farklı zamanlarında nazil olan ayetler arasında önce

⁶ Örneğin Mücâdile Suresi'nin ilk ayetinde Havle bt. Sa'lebe ismindeki kadın, kendisine zihar uygulayan eşi Evs b. Sâmid hakkında Hz. Peygamber ile tartışmasından bahsedilmiş, ancak konu surenin ilk ayetinde anlatılmaya başlanmış olmasına rağmen Havle'nin ismi zikredilmeden kendisine mübhem bir ifade ile referansta bulunulmuştur. Ayrıntı için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 22: 446 vd.

⁷ Fâtiha Suresi ve Nisâ Suresi'nin nüzul sıralarını Hz. Osman, İbn Abbas ve Ca'fer es-Sâdik'ın mushaflarındaki sıralaması için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 86-87.

mübhem, sonra da açıklamasının geldiğini düşünmek doğru değildir; zira farklı zamanda nazil olan ayetlerde, zaman, zemin, muhatap ve nüzule vesile olan olaylar değişmekte olup, her bir tekrar, nüzul zamanı ve zeminine özeldir. Bu durum, Kur'ân'daki tekrarların da makul sebebi olmaktadır. İşte bu sebeple, Mekke'de ilk nazil olan surelerden birisi olan Fatiha Suresi'nde geçen "kendilerine nimetler verilenler" ile kastedilenin, sanki bir masabaşı kitabının giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden ilerleyen sayfalarında tekrar referansta bulunularak mübhem bırakıldığı gibi bir düşünce, doğru bir düşünce değildir. Değilse, bir hitap forumuna sahip olan Kur'ân'ın masabaşı kitap muamelesi görmeden böyle bir düşüncenin iddia edilmesi nasıl mümkün olabilir?

Dolayısıyla Mekke'de nazil olan Fatiha Suresi'ndeki "nimet verilenler" in kimler olduğunun Medine'de nazil olacak olan Nisâ Suresi'nde açıklanacağı için mübhem bırakıldığını iddia etmek, Kur'ân'a ancak metin muamesi yapmakla mümkün olabilir ki bu doğru bir yaklaşım değildir.

Diğer taraftan "*Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetleri hatırlayın!*" (el-Bakara 2/40) ayetine dayanarak Allah'ın nimet verdikleri kimselerin özellikle Yahudiler olduğunu iddia edenlerin de (İbn Asâkîr 1997: 44) Kur'ân üzerinden mübhem tayininde bulunuyor olması, usûl olarak yanlış olmamakla birlikte, Fatiha Suresi'nde sözü edilen "nimet verilenler" in, özel bir sınıfı çerçevelendiğini değil, genel bir tanımlamada bulunduğunu düşünmenin daha isabetli bir yaklaşım olacağını düşündürmektedir.

Zerkeşî'nin diğer bir gerekçesi olan "Meşhur ve biliniyor olması sebebiyle mübhem bırakma durumu" bize göre isabetli bir yaklaşım olmakla birlikte eksiktir; zira buradaki bakış açısı, sonraki muhataplar içindir. Oysa ilk muhataplar açısından mübhemle kastedilenin biliniyor olması, Zerkeşî'nin verdiği bir kaç örnek ile sınırlı olmayıp Kur'ân'da geçen hemen bütün mübhemler içindir. Onlar nüzulün bizatihî şahitleri olması münasebetiyle ayetlerde geçen belirsiz ifadelerin kimleri veya neyi karşıladığını biliyorlardı. Dolayısıyla bu gerekçe de Kur'ân'ın bir metin olarak algılanması tasavvuruna ait bir yaklaşımı ifade etmektedir.

Yazının başında da ifade edildiği üzere, Kur'ân'da mübhem ifadelerin bulunuyor olması, Kur'ân'ın bir hitab, bir söylem olmasından kaynaklanmaktadır ki bu durum sözlü geleneğin üslubuna ait bir husustur. Hatib-hitab-muhatab ilişkisinde⁸ mübhem ifadelerden örneğin zamirler çok hızlı bir şekilde de-

⁸ Allah-insan iletişimi hakkında detay bilgi için bkz. Zekeriya Pak, *Allah-İnsan İletişimi*, Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2005.

ğişiklik gösterebilir. Örneğin hatib, mütekellim ve muhatab sigalarını sürekli değiştirerek kullanabilir. Yer ve zaman unsurlarını dikkate alarak muhatabına üçüncü tekil, bazen gaib siyasıyla, bazen de muhatab sigasıyla, yine benzer şekilde tekil, bazen çoğul olarak, bazen kendi adına tekil veya çoğul olarak konuşabilir. Fakat bütün bunlar muhatabın anlamasında bir soruna sebep olmaz, aksine muhatabın dimağında belîğ bir zevki uyuracak şekilde hitabın en güzel yönleri olarak takdir toplar (Mevdûdî 1986: I/9).

Dolayısıyla Kur'ân'da mübhemlerin bulunuyor olmasının, Kur'ân'ın, veciz anlatımı irade ederek îcâzı arzuluyor olmasıyla veya evrensellelikle ilişkilendirilmesi doğru bir yaklaşım olmayıp hitabın, yani sözlü geleneğin tabîî bir üslubudur. Bu üslupta her hangi bir şeyin mübhem ifade edilmesi de, isimlerin zikredilmesi de bağlamın yapısı ve gereğine uygun olarak söz konusu iletişim modelinin doğal unsurlarıdır.

Mübhemâtın Kaynakları

Yukarıda da açıklandığı üzere nüzul dönemi sonrasında ıstılah anlamıyla ifade edilen mübhemâtın Kur'ân'ın söyleminde yer alıyor olması, ilk muhataplar açısından bir sorun teşkil etmiyordu; zira onlar bu ifadelerin kimleri veya hangi şeyleri imlediğini biliyorlardı. Şu halde, bu ifadelerde kastedilen kimse veya şeylerin neler olduğunu bilmeyen sonraki muhataplar, bu gibi bilgiler için vahyin nüzulüne şahit olan ilk muhatapların bilgisine başvurması gerektiği aşikârdır. Suyûtî (ö. 911) bu gerçeği son derece isabetle, mübhemâtta asıl olanın kişisel görüş ve tercihler değil, mahzâ nakil/haber olduğunu söyleyerek ifade etmiştir (Suyûtî 1992: 12). Duyan kimsenin, gören kimse gibi olamayacağını beyan etmek üzere Hz. Peygamber'in "Haber, görmek gibi değildir." (İbn Hanbel 1995: III/341, No: 1842) sözü ile uyum içerisinde olduğunu düşündüğümüz Suyûtî'nin bu sözünden maksadın, nüzule şahit olan ilk muhatapların sahih olarak sonraki nesle aktarılan tanıklıklarını ifade ettiğini düşünüyoruz.

Kuşkusuz fırkaların Kur'ân üzerinden kendisini ve ötekisini okuyabilmesi için, evveleminde yapması gereken şey, ayetlerde geçen belirsiz ifadelerin nüzul döneminde ifade ettiği otantik karşılıklarının bertaraf edilmesidir. Bunun gerçekleşmesi için de önce belirsiz anlatımların geçtiği ayetleri yapıbozuma uğratarak atomize etme ve sonra da dış âlemdeki karşılıklarından bağımsızlaşan ifadelere yorumcunun kendi tercihi olan anlamları giydirmesi ile mümkün olabilecektir. Oysa bu Kur'ânî ifadeyle "yuharrifüne'l-kelime 'an

mevâdî'ihî"⁹ cürmünün karşılığı olsa gerek. Dolayısıyla Kur'ân'a ideolojik tercihini söylettirebilmenin kapısını aralayacak bu tutuma imkân veren kişisel tercih ve görüşlerin de mübhemâtın anlamını belirleyici olması gerektiği tek-liflerini doğru bulmuyoruz.

Bu husustaki en doğru yaklaşım, Suyûtî'nin de ifade ettiği üzere, mübhemâtın kaynağının mahza nakil/haber olduğu görüşüdür. Ancak burada ifade edilen nakil, nüzul döneminin taraflarına ait olan nakil ile mukayyettir. Yani söylemin sahibi, ileteni ve muhataplarıdır. Dolayısıyla mübhemât bilgisinin kaynakları söylemin sahibi Allah Teâlâ'dan mütevellit Kur'ân, risaleti ile görevlendirilen Hz. Peygamber (a.s.) ve risaletin muhatabı olan (özel anlamda) sahabedir. Tevrat ve İncil'in de Kur'ân'daki mübhemâta kaynaklık etmesi mümkündür. Ancak bu kaynaklık, Kur'ân'ın nüzulünün gerçekleştiği 610-632 yılları arasında cerayen eden hadiselerin canlı diyaloguna dair nazil olan ayetler hususunda değil, sabık kitaplarda da tahkiye edilen kıssalara münhasır sınırlı bir alan içindir. Ancak gerek sabık kitapların anlatımlarında ve gerekse Hz. Peygamber ve sahabeden sonraki nesillere aktarılan rivayetlerde Kur'ân'ın "Müheymin"¹⁰ olması açısından denetleyiciliği esas tutulmalıdır.

Bunların dışında tarih, mitoloji ve kişisel yorumların mübhemâtın tespitiinde aslî kaynak olarak kullanılmasının doğru olmadığı kanaatindeyiz. Her ne kadar tarihsel veriler diğerlerine nazaran belli bir ölçüde değer ifade ediyor olsa da, aktarılan bilgiler nüzul dönemi muhatapları olan birinci şahısların ifadeleri değil, sonraki nesillerin kesin olmayan duyumlardan derledikleri bilgilere dayanmaktadır. Örneğin Mâide Suresi'nin 19. ayetindeki, "*Ey Ehl-i Kitap! Rasullerin ardından geçen bir süreden sonra size (hakikatleri) açıklayan rasulümüz (Muhammed) gelmiştir.*" (el-Mâide 5/19) ayetinde Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında geçen süre "علي فترة" ifadesi ile mübhem bırakılmıştır. Bu sürenin kaç yıl olduğu hakkında Katâde 570 yıl, bir başka görüşünde ise 600 yıl olabileceğini söylemiştir. Ma'mer ise bu sürenin 540 yıl olabileceğini söylemiştir. Dahhâk ise 430 küsur yıl olabileceğini söylemiştir (Suyûtî, 1992: 42-43). Görüldüğü üzere rakamlar kesin bir bilgiye değil, zan ve tahmine dayanmaktadır.

⁹ el-Mâide 5/13. Örneğin bkz. Maturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, 3: 482.

¹⁰ el-Mâide 5/48. Müheymin; her şeyi kontrol eden ve koruyan anlamındadır. Bkz. Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzîl)*, (İstanbul: Dâru Kahramân 1984), 4: 245; Nasiruddin Ebî Saîd Abdillâh b. Omer b. Muhammed Şîrâzî el-Beydavî, *Envaru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, İstanbul: Derseâdet, trs), 2: 483; Celaluddîn es-Suyûtî ve Celaeddin el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celaleyn*, (İstanbul: Mektebetu Pamûk, trs), 508; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü'tü-Tefâsîr*, (İstanbul: Dâru'l-Ensâr, 1987), 3: 356.

Mitolojik unsurların da Kur'ân mübhemâtında belirleyici olması doğru değildir. Örneğin Fîl Suresi'nde geçen “طيرا أبابيل” ifadesindeki kuşların, hangi tür kuşlar olduğu hakkında Mücâhid, İkrime ve onlar gibi düşünen başkaları mitolojik anlatımlardan istifade ile bunun “ankâ kuşu” olduğunu söylemişlerdir (Suyûtî, 1992: 119).

Kişisel yorumların da mübhemâtın belirlenmesinde bir kaynak olarak görülmesi doğru değildir. Örneğin, “*Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın. Onunla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz ama Allah'ın bildiği kimseleri korkutursunuz.*”¹¹ ayetinde “Allah'ın bildiği kimseler” ile kastedilenlerin kimler olabileceği hakkında fikir yürütülmüş ve örneğin bir rivayette bunların cinler olabileceği söylenmiştir. Mücahid ise bunların Kurayza Yahudileri olabileceğini, Süddî ise Ehl-i Fars olabileceğini söylemiştir. İbnu'l-Yemân o dönemin şeytanları olabileceğini, İbn Zeyd ise münâfıklar olabileceğini söylemiştir (İbnu'l-Cevzî 2002: 560; Zerkeşî 2006: 111; Suyûtî 1992: 54). Zerkeşî, bu konuda daha tutarlı bir yaklaşımla ayette geçen “*sizin bilmediğiniz ama Allah'ın bildiği*” ifadesinin bu konuda zaten söz konusu kimseler hakkında ilk muhatapların da bir malumata sahip olmadığını ve söz konusu kimselerin ilminin Allah'a ait olduğu bir alanda mübhem tayininde bulunmanın doğru olmadığını, buna rağmen yine de bir takım kimselerin gaybı taşlamalarının şaşılacak bir durum ve haddi aşan bir cüret olduğunu ifade etmiştir (Zerkeşî 2006: 111). Zerkeşî'nin çok da yerinde olan bu görüşü üzerinden hareketle ifade edecek olursak, söz konusu ayette önemli olanın şahıs isimleri olmadığı, şayet önemli olacak olsa idi Allah Teâlâ'nın onların isimlerini bildireceği, önemli olanın gerek bildikleri ve gerekse bilmedikleri düşmanları için her dâim caydırıcı güç ve kuvvetin hazır edilmesi gerektiğidir. Bu aynı zamanda her dönem Müslümanları için geçerli, değişmez bir hükm-ü ilâhîdir.

Burada bir hususun altını daha çizmekte fayda var; Suyûtî, bu ayet özelinde eleştiride bulunan ve “Allah'ın ilmini kendisine mahsus kıldığı bir alanda mübhem tayininde bulunmak doğru değildir.” diyen Zerkeşî'nin yaklaşımını doğru bulmaz ve “Bu ayette imkânsızlığından bahsedilen söz konusu kimselerin vasıfları değil, isimlerinin bilinmesidir. Yoksa ayette bu kimselerin Kurayza'dan veya cinlerden birisi olduğunu söylemenin imkânsızlığından bahsediliyor değil.” (Suyûtî, 1992: 12-13) şeklindeki yorumu, her ne kadar doğruluk payı bulunan çok zekice bir yaklaşım gibi görünüyor olsa da, bizzat

¹¹ el-Enfâl 8/60. Diğer örnek ayetler için bkz. et-Tevbe 9/101; İbrahim 14/9.

kendisinin kaleme aldığı *Mufhimâtu'l-Akrân fî Mubhemâti'l-Kur'ân* isimli kitabında mübhemâta dair tespit ve tayinlerin hemen tamamı isim belirlemeleriyle doludur. Bu durum, mübhemât hususunda gösterilen merakın, kendisine çizilen sınırlar içerisinde kalmayıp büyük oranda “recmen bi'l-gayb” tarzı spekülasyonlara uzandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Mübhemât İlmi'nin Amacı

Mübhemât İlmi'nin amacı, Kur'ân'da bizzat isimleri belirtilmeyip bunların yerine insan, melek, cin, hayvan, ağaç, şehir veya yıldız için kullanılan zamir, işâret isimleri, zaman-mekân isimleri, künye, lakap veya vasıflar ile kastedilenlerin tespit ve tayin edilmesidir. Mübhemât İlmi'nin amacı bununla sınırlı olup bunun dışında örneğin, nüzul dönemindeki olaylardan, tarafların sahip olduğu fikirlerden, ayetlerin maksat ve mesajından, Kur'ân'ın sorun olarak ortaya koyduğu hususlardan bahsetmez. Mübhemâtın belirlenmesinden amaç, Kur'ân'ın mesajının ortaya konulması değil, ayrıntılardaki belirsiz anlatımların tespitidir. Bütüne yönelik değil, parçaya yöneliktir. Amaca değil, ayrıntıya bakar. Hikmet ve öğüdü değil, isim ve künyeyi elde etmek ister. Kısacası bu ilmin yegâne amacı; şahıs, grup, hayvan ve eşya isimlerinin belirlenmesi, coğrafi bölge adlarının tespiti, sayı ve miktarla ilgili belirsizliklerin giderilmesinden ibarettir (Albayrak 1992a: 162; Öztürk 2001: 439).

Mübhemât İlmi'nin Faydaları

Mübhemât üzerine ilk eseri yazan Süheylî ve onun ardından konuya dair eser telif edenler, bu ilmin fayda ve önemini ispat sadedinde özellikle iki rivayeti örnek gösterirler. Bunlardan birincisi Tahrîm Suresi 4. ayetiyle ilgili olarak İbn Abbas'tan mervîdir. İlgili ayette şöyle buyuruyor Allah Teâlâ: “[Ey Nebi'nin eşleri!] İkiniz de pişmanlıkla Allah'a yönelip tövbe etmelisiniz. Çünkü kalpleriniz Nebi hakkında yanlış düşüncelere meyyledi. Yok, eğer tövbe etmez ve Nebi aleyhine dayanışma içinde olmaya devam ederseniz, bilin ki Allah, Cebrail ve fazilet sahibi tüm müminler onun dostu ve yardımcısıdır. Üstelik bütün melekler de onun arkasındadır.” (et-Tahrîm 66/4) Rivayete göre İbn Abbas bu ayeti kastederek şöyle demiştir: “Ömer'e, Nebi (a.s.)'a karşı bir araya gelen iki eşinin hangileri olduğunu sormak için tam bir yıl¹² bekle-

¹² İbn Abbas'ın bu bekleme süresi hakkında farklı söylemler vardır. Örneğin Buhârî, Müslim ve Suyûtî bu sürenin “bir yıl” (سنة) olduğunu söylerken, Kurtubî ve Şevkânî gibi bazı müfessirler bu sürenin iki yıl (سنتين) olduğunu, Suheylî ise söz konusu sürenin yıllarca (سنين) olduğunu söylemiştir. Suheylî'nin bizim elimizdeki tahkikli baskısında söz konusu

dim.” (Buhârî, Kitabu't-Tefsîr, No: 4915; es-Suheyli 1988: 13; Suyûtî, 1992: 12).

Ancak bu rivayette bir mübalağa olduğu çok açıktır (Erten, 66); zira söz konusu olay üzerine Hz. Peygamber yirmi dokuz gün veya bir ay boyunca evinde eşlerinin durumundan hayli müteessir bir vaziyette kalmış ve olup bitenden haberdar olan Müslümanlar arasında mevzu günlerce konuşulmuş, hatta mescitte Hz. Peygamber'in bu olaya vesile olan eşlerini boşadığı haberi yayılmıştır. Bu haber üzerine Ömer (r.a.) Rasulullah'ın yanına gitmiş ve onu teselli etmeye, bu olaya vesile olan kendi kızı Hafsa ve Ebu Bekir'in kızı Aişe'ye kızmış, nasihat etmiştir. Daha sonra Rasulullah'ın yanına varıp “Yâ Resûlâllah! Eşlerinizin durumundan gücünüze giden şey nedir? Şayet onları boşadıysanız, hiç şüphe yok ki Allah, melekleri, Cibril ile Mîkâil, ben, Ebû Bekir ve bütün mü'minler sizin yanınızdayız.” demiş ve bu olay üzerine ilahî iradenin Ömer'in sözlerine muvafakat etmesi üzerine Tahrîm Suresi'nin 4 ve 5. ayetleri nazil olmuştur (Suyûtî, 2003: XIV/584-586). Dolayısıyla Müslümanların günlerce gündemini meşgul eden bir bilgiyi, Kur'ân'ın her ayetinin hangi hususta indiğini bilmesi ile övülen, Kur'ân'ın her kelimesini Arabın divanı olan şiirlerden istişhad ile açıklama yeteneğine sahip olan tercümânü'l-Kur'ân İbn Abbas'ın bilmiyor olması ve bunu öğrenmek için bir yıl beklemiş olması, makul bir düşünce olarak görünmemektedir.

Diğer yandan, Tahrîm Suresi'nin ilgili ayetinde kastedilen peygamber eşlerinin hangileri olduğu şayet bilinmiyor olsa ve bu sadece Ömer'de (r.a.) saklı bir bilgi olsa idi, bu durumda İbn Abbas'ın bu bilgiyi kovuşturması, bu bilginin peşine düşmüş olması, Kur'ân'daki ifadesi ile söyleyecek olursak, tam anlamıyla bir “tecessüs” olurdu. Oysa Allah Teâla böyle bir tutumu, “*İnsanların gizli hallerini araştırmayın, özel meselelerine kulak kabartmayın. Birbirinizin gıybetini, dedikodusunu yapmayın. Sizden biri ölmüş kardeşinin etini yemek ister mi?! Tiksindiniz mi? Öyleyse, Allah'ın bu emirleri hususunda duyarlı olun.*” (el-Hucurât 49/12) ayetiyle kesin bir şekilde men etmiştir.

kelime “سنين” şeklinde geçmekte olup “yıllarca” anlamındadır. Ancak gerek bir yıl veya iki yıl ve gerekse Süheyli'nin tercih ettiği şekliyle yıllarca olsun, Hz. Peygamber'in hane-i saadetlerine mahsus özel bir durumun tecessüsüne dayanan bir merakın müddeti üzerinden bu ilmin temellendirilmeye çalışılması, doğru bir yöntem olmasa gerektir. Kurtubî ve Şevkânî'nin görüşleri için bkz. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mubeyyini limâ Tadammnahû mine's-Sunneti ve Âyi'l-Furkân*, thk. Abdullâh b. Adilmuhsin Turkî, (Beyrût: Muesseseti'r-Risâle, 2006), 1: 47; Şevkânî, Muhammed b. Ali Muhammed, *Fethul Kadîr el-Câmiu beyne Fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrahmân Umeyra, (1994), 1: 72.

Aile içi hallerin dışarı taşırılmasını men eden “*Kadınlar sizin için elbise, siz de onlar için elbisesiniz*” (el-Bakara 2/187) ayeti ve bu konuda Müslümanları duyarlı olmaya davet eden Hz. Peygamber’in yasaklayıcı ifadeleri,¹³ İbn Abbas gibi güzide bir sahabinin bu merak peşinde koşuşturmasını anlaşılabilir kılmaktadır.

Dikkat çeken bir başka husus ise, İbn Abbas’ın kimler olduğunu merak ettiği söz konusu peygamber eşlerinin isimlerini öğrenmesinin, Tahrim Suresi’nin 4. ayetini anlama konusunda ne gibi bir katkı sunduğu veya sunacağı Süheylî’nin açıklamamış olmasıdır. İsimlerin *bilinmiyor* olması ile *biliniyor* olmasının ayeti anlama noktasında İbn Abbas’a sunacağı fayda yanında, sonraki muhataplar açısından da ne gibi bir faydaya vesile olacağı Süheylî tarafından açıklanmamış olsa da, özellikle sonraki muhataplar açısından bunun bir *mâ lâ ya’nî* ile iştilig olacağında kuşku olmasa gerektir. Öte yandan İbn Abbas’ın ismi üzerinden dile düşürülen Hafsa ve Aişe’ye karşı çok yakışsız isnatlarda bulunmaktan çekinmeyen Şia, bu iki Nebi eşlerine düşmanca tavırlarında kendilerini haklı göstermek için söz konusu ayetin tefsirinde bu rivayetleri gündeme getirerek istismara kapı aralamışlardır.¹⁴

Süheylî’nin mübhemâtın önem ve faydasına dair ikinci örnek olarak verdiği rivayet İkrime’denir. İlgili ayette Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok güzel yer ve bolluk (imkân) bulur. Kim Allah ve Rasulü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükâfatı Allah’a düşer.*” (en-Nîsâ 4/100). Rivayete göre İkrime,¹⁵ “Bu ayette bahsedilen kişinin kim olduğunu öğrenmeyi istedim ve onun kim olduğunu ancak on dört yıl sonra öğrenebildim.”, demiştir (Suheylî 1988: 13; Suyûtî 1992: 12). Bu rivayette de bir abartının olduğu açıktır. Görünen o ki bu ifadelerle anlatılmak istenen, şayet bir mübhem ismin ortaya çıkarılması on dört yıl sürüyorsa, ikinci veya üçüncü bir mübhe-

¹³ Örneğin, Hz. Peygamber’in ev halini dışarıya aktarmayı kesin bir dille eleştirdiği ve bunu yapanı şeytana benzetmesiyle ilgili olarak bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hadis no, 27583. Yine bir hadiste o (a.s.) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet gününde Allah Teâlâ’ya göre en fena insan, karısıyla mahremiyetini paylaştıktan sonra onun sırrını ifşâ eden kimsedir.” Muslim, *Sahîhu Muslim*, Nikâh, 123-124.

¹⁴ Örneğin bkz. Hâşim el-Bahrânî, *el-Burhân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Komisyon, (Beyrût: Muessesetu’l-İlmi, 2006), 53-54; Muhammed Muhsin el-Feyzu’l-Kâşânî, *Tefsîru’s-Sâfî*, (Dâru’l-Murtazâ, trs), 195.

¹⁵ Bu rivayeti İkrime ile değil, İbn Abbas ile ilişkilendirenler de olmuştur. Bkz. Emin Âşıkutlu, “Mübhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 436.

min ortaya çıkartılmasına ömür kifayet etmeyecektir, düşüncesinin muhataba hissettirilmesiyle söylenileceklerin önemine vurgu yapılması istenilmiş olsa gerektir. Ancak burada da hicret esnasında ölen kişinin ismini öğrenmenin o günün insanına veya bugünün insanına ne kazandırabileceği hakkında bir açıklamada bulunulmamıştır. Oysa konunun anlatıldığı ayetler siyak-sibakıyla okunduğunda, söz konusu ayette genel bir ilkedden bahsedildiği de pekâlâ düşünülebilir. Örneğin Reşid Rızâ bu ayet hakkında şunları söylemiştir: “Daha önce de açıkladığımız gibi bu ayetler hicret hakkında olup birbirleriyle alakalı tek bir konu siyakında nazil olmuştur. Dolayısıyla mükâfat va’di, Damre b. Cündeb de dâhil olmak üzere her hicret eden kimseyi kapsar. Her ne kadar bu son kısımdaki ayetlerin nüzul sebebi olarak Damre b. Cündeb’in hicretini gösterenler olmuşsa da, bu ayetlerin sebebi nüzulü Damre b. Cündeb’in hicreti değildir. Daha önce birçok defa da açıkladığımız üzere buradaki sorun, bazılarının ıstılahlarındaki her ilgili rivayeti sebep olarak göstermelerinden kaynaklanmaktadır.” (Reşid Rızâ, 1328: V/360; Erten, 66). Reşid Rızâ, bundan sonra ayetin iniş sebebi olabilecek başka rivayetleri sıralar.

Görebildiğimiz kadarıyla Mübhemât İlmi’nin faydasına dair söylenilenler bundan ibarettir. Ancak rivayetlerin içeriklerinin bu ilmi faydalı ve kimi anlatımlarda olduğu gibi Kur’ân ilimlerinin en şerefli (İbn Asâkir 1997: 34; İbn ‘Ukayle 2006: 105) olarak göstermekten çok uzaktır. Aksine rivayetlerden ilkinde bir tecessüsten, ikincisinde ise her hangi bir faydası olmayan (mâ lâ ya’nî) uğraşa heba edilen ömürden bahsedilmekte, ancak aşırı bir anlam yüklenilerek “ilimlerin en şerefli” olarak takdim edilmektedir. Ayrıca Mübhemât İlmi’nin meşruiyetini temin için sürecin sahabe döneminden itibaren başlatılmak istenilmesi de doğru bir düşünce değildir; zira daha önce de açıklandığı üzere sahabe döneminde böyle bir ilim veya uğraş yoktu. Sahabe Kur’ân’ın nüzul bağlamının aslî unsuru olarak sürece şahit idi ve onlar açısından Kur’ân hitabında lügat anlamıyla mübhem bir husus yoktu. Dolayısıyla sonraki muhataplar açısından anlamlı olan mübhemât çabasının, sahabe ile ilişkilendirilmesi doğru görünmemektedir.

Mübhemât konusundaki ölçünün ne olması gerektiği hakkında bizce en isabetli yaklaşımı Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333) şu sözleriyle dile getirmektedir: “Hakkında Hz. Peygamber’den mütevatir olarak sübut bulmuş bir hadis olmadığı müddetçe biz Allah’ın mübhem bıraktığı hususta tevile gitmez, olduğu hal üzere mübhem bırakırız.” (Mâturîdî 2005: IX/422-423). Yine Mâturîdî tefsirinde farklı münasebetlerle aynı hususa değinmiş ve ayetlerden alınacak ibrete bir katkısı olmayan mübhem tespitlerinden kaçınılması

gerektiğini belirtmiştir (Bırışık 2006: XXXI/438). Mâtürîdî'nin kastettiğini örnekler üzerinden daha açık bir şekilde ifade eden İbn Teymiyye (ö. 728) bu hususu şöyle dile getirmektedir: “Ashab-ı Kehf’in köpeğinin rengi; Musa’nın ineğin hangi organıyla ölüye vurup dirilmesine sebep olduğu; asasının hangi ağaçtan olduğu; Nuh’un gemisinin eni-boyu, içinde kaç kişinin olduğu, hangi odunlardan yapıldığı; Musa’nın bulunduğu zatın öldürdüğü çocuğun adının ne olduğu gibi dünyevî-uhrevî hiçbir faydası olmayan şeyleri Kur’ân’ın anlamı ve tefsiri olarak sunmak, derin bir yanılgıdır.” (İbn Teymiyye 1985: 62; Suyûtî 1978: II/227; Yüksel 2017: 331).

Müfessir Taberî (ö. 310) Hz. Âdem ve eşinin cennette hangi ağacın meyvesinden yediğine dair yapılan spekülasyonlara değinir ve ardından şu değerlendirmede bulunur: “Bizim bu ağacın ne tür bir ağaç olduğu hakkında hiçbir kesin bilimiz yoktur; zira Allah Teâlâ kulları için Kur’ân’da buna işaret edecek hiçbir ipucu koymamıştır. Sahih sünnette de bu konuda bir malumat bulunmamaktadır. O halde bu bilgi nereden bilinebilecek ki...! Dolayısıyla bu, öğrenilmesiyle kişiye hiçbir fayda sağlamayacağı gibi, bilinmiyor olmasından dolayı da hiçbir zararın olmayacağı aşikâr gereksiz bir bilgiden başka bir şey değildir.” (Taberî I/556-557).

Dolayısıyla bir amele mebni olmayan mübhem bilgisi peşine düşmenin caiz olmadığı görüşüne biz de katılıyoruz (es-Sebt 1421: II/718). Bunu mübhemât konusunda bir kaide olarak belirleyen Hâlid b. ‘Usmân şu değerlendirmede bulunur: “Her hangi bir amelin kazanımına vesile olmayan mübhemât araştırmaları, kınanması gereken bir zahmet, faydasız bir meşguliyetle ömrün heba edilmesi ve nihayetinde faydasız bir uğraştan başka bir şey değildir. Hele ki bu mübhem, bilgisini Allah Teâlâ’nın insanlardan ayrı olarak sadece kendisine mahsus kıldığı bir hususta ise, artık bu mevzuda mübhem tespitine çalışmak, çıkışı olmayan bir labirent içinde koşuşturmak ve iflah olmaz bir budalalık içinde bocalamak demek olur ki bu evvelkinden daha da kınanması gereken bir durumdur.” (es-Sebt II/719; İbn ‘Ukayle VII/105-106).

Sonuç olarak sahabe devrinde belirsiz anlatım, vahyin sunumuna ait bir iletişim biçimi olan hitab ortamında anlama sorunlarına sebep olmamış ve bu yüzden de bu ifadelerin kimi veya neyi imlediği üzerinde bir bilimsel çalışmaya konu edinilmemiştir. Ancak nüzulün şahitleri ve bağlamın medlülleri ortadan kaybolduktan sonra, Kur’ân ile bir metin olarak karşılaşan sonraki muhataplar nezdinde mübhem anlatımlarda kimin veya neyin kastedildiği, ancak vahyin nüzulüne şahit olanlara sorularak öğrenilebilecek bir duruma evrilmiştir. Fakat kanaatimizce bu belirsiz anlatımlar ayetlerin anlaşılmasında

ciddi bir katkı veya eksiklik meydana getirmediği için olsa gerek, bu hususta bir kitâbî çalışma gerçekleşmemiştir. Fakat İslam ümmetinin parçalanmasıyla hızlanan itikâdî-mezhebî teşekküllerin çoğalması ve her bir fırkaların kendi varlığını tahkim etmek için meşruiyet arayışına girişmesi, bu amaca mebni olarak da Kur'ân'dan meşruiyet devşirme gayretlerinin özellikle Kur'ân'ın mübhem ifadeleri üzerinden gerçekleşiyor olması, sünnî geleneğe mensub bazı ilim ehlinde bu konuda ilmî çalışmaların oluşmasına sebep olmuş ve sonuçta Süheyfî'nin başlattığı bu süreç, daha sonra hızlanarak devam etmiştir. Kur'ân ayetleri üzerinde oynanan bu operasyonlara bir tepki mahiyetinde gelişen söz konusu çalışmalar, bu aşamadan sonra elbette ki gerekli olup bizim de yapılmasını lüzumlu gördüğümüz bir süreci başlatmıştır. Kısaca ifade edecek olursak, mübhemât tespitinin her ne kadar ayetlerin anlamlarını tespitinde ciddi bir katkısı veya eksikliği halinde ayetlerin anlaşılmasında kayda değer bir sorun oluşturmuyor olsa da,¹⁶ ayetlerin mübhem ifadeleri üzerinden fırkaların kendisini ve ötekisini okuma girişimleri nedeniyle, bu ilmin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bu çalışmalarda en doğru yaklaşımın ise, Maturîdî'nin de ifade ettiği üzere öncelikle Kur'ân'ın kendisi ve onun mübelliği Hz. Peygamber'den mervî mütevâtir rivayetlerin rehberliğinin esas tutulmasıdır.

SONUÇ

Kendisinden kastedilenin ne olduğu tam olarak tayin edilememiş olan kelimeler anlamına gelen mübhemât, Kur'an-ı Kerîm'de sarîh olarak isimleri zikredilmeyip bunun yerine ism-i mevsuller, ism-i işaretler ve cins isimlerle ifade edilen erkek, kadın, melek, cin, kabile, topluluk isimleri, mekân, zaman ve sayılar olarak tarif edilmiştir. Ancak bu tarîfin işaret ettiği “kendisinden kastedilenin ne olduğu tam olarak tayin edilememiş olan kelimeler” anlamı, her ne kadar nüzul sonrası muhataplar açısından bir gerçeği ifade ediyor olsa da Kur'ân'ın ilk muhatapları açısından bir karşılığı olmadığı açıktır. Zira bilindiği üzere ne Kur'ân masabaşı bir kitap olarak tanzim edilmiştir, ne de ilk muhatapları Kur'ân ile bir zamanın ardından metinleşmiş hali ile karşılaşmıştır. Aksine Kur'ân, nüzul vasatına yönelik şifahi bir söylem/hitaptır. Muhatapları ise, lafızlara tekabül eden bağlamın doğal unsurlarıdır. Dolayısıyla

¹⁶ Her ne kadar bazı ayetlerdeki zamirlerin merciiine dair (örneğin Nisa 4/159 ayetinde olduğu gibi) müfessirlerin farklı tercihleri, farklı anlamların elde edilmesine neden oluyorsa da, bu istisnai durum Kur'ân'ın mübhemâtına dair yazılan eserlerdeki isim belirlemelerinin muhteviyatına bakıldığında, yukarıdaki ifadeyi geçersiz kılacak bir mahiyette olmadığı görülecektir.

ayetlerde her ne kadar bir takım mübhem cins isim ve zamirler geçiyor olsa da, muhataplar bu lafızlarla kim veya hangi şeyin kastedildiğini biliyor ve anlıyorlardı. Bu sebeple mübhemâtın karşılığını bulduğu zemin, ilk muhatapların değil, sonraki muhatapların dönemine karşılık gelmektedir.

Muhtemelen bu durum, her ne kadar *mübhemâtu'l-Kur'ân* ilminin menşei bir şekilde sahabeye dayandırılarak erken döneme çekilmek isteniliyor olsa da, ulûmu'l-Kur'ân içerisinde en son teşekkül etmiş olan şubesi olmasında menfi yönde bir katkı sunmuş olsa gerektir. Mübhem gelen ifadelerin tespit ve tayininin ayetlerin anlamlarına ve muhatabına sunduğu mesajına bir katkı sunmayacağı genel kabulünün de bu gecikmede diğer bir sebep olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Süheylî tarafından mübhemâtu'l-Kur'an'a dair ilk yazılan eserin hicri altıncı yüzyıla ait olması, bu hususu doğrular mahiyettedir. Öte yandan mübhemâtu'l-Kur'ân ilminin önem ve gereğine dair sunulan argümanlar, söz konusu ilmin meşruiyetine dair oldukça zayıf ve yetersiz argümanlar içermektedir. Bununla birlikte bu durum, mübhemâtu'l-Kur'ân ilminin gereksiz olduğu anlamına gelmez. Özellikle Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatı sonrasında toplumdaki farklı söylemlerle ayrılan ve zamanla sayısı artan fırkaların mübhem ayetler üzerinden kendi söylemlerini temellendirmek için giriştikleri suiistimallerden sonra, bu ilmin önem ve gereği daha da belirginleşmiştir.

Şu halde Kur'ân mübhemâtına dair yapılacak tespitlerde Suyûtî'nin görüşü olan; nüzul vasatına şahit olmuş olanlardan menkul rivayetlere dayanılması gerektiği fikri dikkate alınmalı ve fakat söz konusu mübhemâta dair sahih bir menkulâta ulaşamadığı durumlarda ise, Mâturîdî'nin "Hakkında Hz. Peygamber'den mütevatir olarak sübut bulmuş bir hadis olmadığı müddetçe biz Allah'ın mübhem bıraktığı hususlarda tevile gitmez, olduğu hal üzere mübhem bırakırız." yaklaşımının esas alınması, en doğru yol olarak görünmektedir. Bu yaklaşım gerek geçmişte, gerek içinde bulunduğumuz zamanda ve gerekse gelecekte bir takım fırka ve oluşumların Kur'ân'ı suiistimal etmesine, Kur'ân üzerinden insanları sömürmesine ve kendi iddia ve söylemlerini Kur'ân'ın mübhemâtı üzerinden dile getirmelerine, daha açıkçası Kur'ân'ı anlam bakımından tahrif etmelerine imkân vermeyecektir.

Kaynaklar/References

Ahmed b. Hanbel (1995). Müsned. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle.

Albayrak, Halis (1992a) "Mübhemâtu'l-Kur'ân İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.32: 155-182.

- Albayrak, Halis (1992b). Kur'ân'ın Bütünlüğü. İstanbul: Şûle Yayınları.
- Âşıkutlu, Emin (2006). "Mübhem. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C.31: 436-437, Ankara: TDV Yayınları.
- Ayyâşî, Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd (1421). et-Tefsîr. Kum: Muessesetu'l-Bi'se.
- Bahrânî, Hâşim (2006). el-Burhân fi Tefsîri'l-Kur'ân. Thk. Komisyon, Beyrût: Muessesetu'l-İlmi.
- Beydavî, Nasiruddîn Ebî Saîd Abdillâh b. Omer b. Muhammed Şirâzî (trs). Envaru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl. İstanbul: Derseâdet.
- Birişik, Abdulhamit ve Hüseyin Abdülhâdî Muhammed (2006). "Mübhemâtu'l-Kur'ân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.31: 437-439, Ankara: TDV Yayınları.
- Cerrahoğlu, İsmail (1996). Tefsir Tarihi. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Cerrahoğlu, İsmail (1989). Tefsir Usulü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirci, Muhsin (2008). Tefsir Tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Demirci, Muhsin (1998). Tefsir Usulü ve Tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Erten, Mevlüt (2001). "Mübhemâtu'l-Kur'ân ve Fırkalar (İdeolojik Tefsir)". EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler- C.3 S.1: 65-84.
- Fahreddin Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Umer (1981). Tefsîru'l-Fahru'r-Râzî (Mefâtîhu'l-Gayb, et-Tefsîru'l-Kebîr). Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- İbn Asâkir, Muhammed b. 'Alî el-Gassânî (1997). et-Tekmîl ve'l-İtmâm. Thk. Hasan İsmâîl Merve. Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- İbn Manzur (trs). Lisânu'l-Arab. Kâhire: Dâru'l-Meârif.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (2002). Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr. Beyrût: Dâru İbn Hazm.
- Kâşânî, Muhammed Muhsin el-Feyzu'l-Kâşânî (ty). Tefsîru's-Sâfi. Dâru'l-Murtazâ.
- Katib Çelebi, Mustafa b. Abdullâh Hacı Halîfe (ty). Keşfu'z-Zunûn. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (2005). Te'vilâtu Ehli's-Sünne. Thk. Mecdî Bâsellûm, Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- Mekkî, İbn 'Ukayle (2006). ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân. Dubai: Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât.
- Merve, Hasan İsmâîl (1997). et-Tekmîl ve'l-İtmâm Mukaddimesi. Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (1986). Tefhîmu'l-Kur'ân. Çev. Komisyon, İstanbul.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc (1991). Sahîhu Muslim. Thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (1984). Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzîl). İstanbul: Dâru Kahramân.
- Okumuş, Mesut (2012). "Ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri)". Tefsir El Kitabı. Ed. Mehmet Akif Koç, Ankara: Grafiker Yayınları, ss.331-372.
- Öztürk, Mustafa (2001). "Mübhemâtu'l-Kur'ân ve İmâmiyye Şiasi". *OMÜİF Dergisi* 12-13: 437-455.

- Pak, Zekeriya (2006). Allah-İnsan İletişimi. Ankara: İlâhiyât Yayınları.
- Râgıb, el-İsfehânî (1986). el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân. İstanbul: Dâru Kahramân.
- Reşid Rızâ, Seyyit Muhammed (1328). Tefsîru'l-Menâr. Mısır.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (1987). Safvetü'tü-Tefâsîr. İstanbul: Dâru'l-Ensâr.
- Sebt, Hâlid b. 'Usmân (1421). Kavaidü't-Tefsîr. Dâru İbn 'Affân.
- Suheyli, 'Abdurrahmân (1988). Gavâmidü'l-Esmâi'l-Mubheme ve'l-Ehâdîsi'l-Musnede fî'l-Kur'ân. Thk. Heysem 'Ayyâş. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Suyûtî, Celaleddin ve Celaleddin el-Mahallî (trs). Tefsiru'l-Celaleyn. İstanbul: Mektebetu Pamuk.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr (2003). ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Mensûr. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Turkî, Kâhire: Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr (1978). el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân (Bâkallânî'nin İ'câzu'l-Kur'ân'ı ile birlikte). İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr (1992). Mufhimâtu'l-Akrân fî Mubhemâti'l-Kur'ân. Thk. Tâhâ 'Abdurraûf Sa'd, Kâhire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr (2013). Târîhu'l-Hulefâ. Thk. El-Lecnetu'l-'İlmiyye. Beyrût: Dâru'l-Minhâc.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali Muhammed. Fethul Kadir el-Câmiu beyne Fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr. Thk. Abdurrahmân Umeyra, yy.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (2001). Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân. Kâhire: Dâru Hicr.
- Turgut, Ali (1991). Tefsir Usûlü ve Kaynakları. İstanbul: Marmara Ünversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yıldız, Harun (2016). Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin (2017). Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdullah (2006). el-Burhân fî Ulumi'l-Kur'ân. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl Dimiyâtî. Kâhire: Dâru'l-Hadis.

